



## GESPREK MET JOHAN WAGENAAR

*Sinds maart j.l. is Johan Wagenaar lid van het bestuur van Herkenning. Hij is na de oorlog geboren en neemt deel aan de bijeenkomsten van de 'jongerengroep', de na 1950 geboren en die met elkaar zaken willen bespreken die hen als kleinkinderen van collaborateurs bezighouden.*



Johan is de oudste van 5 kinderen en is als enige van het gezin actief met het verleden bezig. Zijn vader (geboren 1943) was leraar geschiedenis en ongeveer een jaar voor zijn plotselinge overlijden in 1990 heeft hij Johan over zijn familiegeheim verteld, n.l. dat zijn vader in dienst was geweest bij de NSKK. Tijdens de oorlog had zijn vader zijn lidmaatschap van de NSB opgezegd omdat hij de eed op Hitler niet wilde afleggen, maar toen hij een oproep kreeg voor de Arbeitseinsatz, meldde hij zich aan als chauffeur bij de NSKK. Er moest brood op de plank komen en dienst nemen bij de NSKK leek minder compromitterend; wat uiteindelijk niet het geval was omdat hij aan het Oostfront belandde. Zijn vrouw was ertegen maar accepteerde wel de extra voedselbonnen die de functie opleverden. Later is gebleken dat zij ze doorstuurde naar haar zus die onderdak verleende aan een Joods jongetje. Johans grootvader is in de loop van 1947 uit het interneringskamp ontslagen

De vader van Johan had al jaren in de opvoeding van zijn kinderen nadruk gelegd op rechtvaardigheid, hen gewezen op kwesties van recht en onrecht en op die manier de onthulling van het familiegeheim als het ware voorbereid. Met Johan had hij regelmatig discussies gevoerd over onderwerpen uit de geschiedenis.

**Toen zijn vader hem over de familiegeschiedenis inlichtte, vielen voor Johan de kwartjes op hun plaats.**

Hem werd nu duidelijk waarom zijn vader depressief was, zelfs bij Bastiaans in behandeling was geweest en deel had genomen aan een praatgroep in het ziekenhuis onder leiding van een psycholoog. Veel had deze therapie niet geholpen

en de stress werd zijn vader uiteindelijk fataal. Op 46-jarige leeftijd overleed hij aan een hartinfarct nadat hij al een jaar thuis zat met ziekteverlof.

Na het plotselinge overlijden voelde de toen 17-jarige Johan dat hij iets met het verleden moest gaan doen en hij belde Herkenning. Hij kwam toen in contact met Dick Woudenberg met wie hij gedurende anderhalf jaar op gezette tijden gesprekken voerde. Daarna vonden zij allebei dat er genoeg antwoorden gevonden waren om een punt achter de gesprekken te zetten en Herkenning raakte op de achtergrond.

In dezelfde tijd dat zijn vader overleed leerde hij een meisje kennen in Oost-Duitsland, die op haar eigen manier in haar leven te maken had gekregen met de kwestie van 'goed' en 'fout' en ervaren had hoe die categorieën vaak door elkaar lopen of ineens kunnen omdraaien.

Een jaar of twee geleden heeft Johan de dossiers gelezen van zijn grootvader en zijn oudooms. In het dossier van zijn grootvader lagen brieven van mensen die een gunstig oordeel over hem uitspraken. Er bevond zich ook een belastende verklaring in van de broer van zijn oma, een hoge piet in het Friese verzet. Later heeft die man het er moeilijk mee gehad toen hem duidelijk werd wat de gevolgen van de internering voor het gezin waren, omdat zijn brief een belangrijke rol gespeeld heeft bij de straftoekenning.

De familiegeschiedenis van Johan zit vol contrasten, want de grootvader aan moederszijde had een hoge functie bij de Binnenlandse Strijdkrachten. Overigens kon hij na de oorlog goed overweg met de andere grootvader. Hij liet zich ook nooit voorstaan op

## Informatie over de Werkgroep Herkenning

### Secretariaat:

Nieuwsteeg 12  
4196 AM Tricht  
06-37134847  
email: [secretariaat@werkgroepherkenning.nl](mailto:secretariaat@werkgroepherkenning.nl)  
*Adreswijziging s.v.p. aan het secretariaat*

### Landelijke hulptelefoon:

**030 6701979**

### Bestuur:

Cuny Holthuis-Buve, voorzitter  
Ton Scheffel, secr.-penningmeester  
Jeanne Diele-Staal, lid  
Ab van Aldijk, lid  
Johan Wagenaar, lid

### Regiocoördinatoren:

Friesland	Roelie Ansingh	0512 303174
Groningen	Jurriën Oortwijn	050 3110955
Drenthe	Pieter Kempers	0591 659904
Flevoland	Pragit Koot	0320 412116
Brabant	Hans van Hoof	0413 475838
Limburg	Margreet Vorstenbosch	046 4373822
Zuid-Holland	Dirk Mostert *	010 2622645
Salland & Twente	Arjen & Mieke de Groot	053 4344801

\* b.g.g. het secretariaat

### Contactpersoon partners van:

Joke Snijders 033 4617673

### Contact Kinderen van Duitse Militairen:

Ab van Aldijk 023 5240898 of 06 533382670

### Redactie Bulletin:

Cuny Holthuis-Buve  
Gonda Scheffel-Baars, hoofdredacteur  
[scheffelbaars@planet.nl](mailto:scheffelbaars@planet.nl)

### Webmaster:

Tosh Koot

Voor het laatste nieuws over activiteiten van de Werkgroep Herkenning en over andere zaken die voor de doelgroep van Herkenning van belang kunnen zijn, raadpleeg de website:  
[www.werkgroepherkenning.nl](http://www.werkgroepherkenning.nl)

## Donateur worden van Herkenning?

U kunt donateur worden van de Stichting Werkgroep Herkenning. U ontvangt dan ons informatiebulletin dat eens per kwartaal verschijnt. Ook kunt u deelnemen aan de activiteiten die onze Stichting organiseert. De Stichting vraagt van de donateurs een jaarlijkse bijdrage van € **20,00**. Een hogere bijdrage is uiteraard welkom. Kunt u een bedrag van € 20,00 niet missen, dan mag dat echter geen belemmering zijn om u te laten inschrijven, elke andere lagere bijdrage is welkom.

U kunt uw bijdrage storten op **rekeningnummer 5285797**, ten name van **Stichting Werkgroep Herkenning**, Nieuwsteeg 12, 4196 AM Tricht, onder duidelijke vermelding van uw naam en adres (zeker bij telebankieren is dit heel belangrijk!)

Mocht u vragen hebben omtrent deze procedure, neem dan contact op met het secretariaat: 06-37134847, Nieuwsteeg 12, 4196 AM Tricht  
[secretariaat@werkgroepherkenning.nl](mailto:secretariaat@werkgroepherkenning.nl)

### Bijdragen inzenden voor het Bulletin:

De redactie bekijkt binnengekomen stukken op:

- goede leesbaarheid
- eenduidigheid wat de inhoud betreft
- lengte van de tekst in verhouding tot de beschikbare ruimte

Indien nodig wordt met de schrijver van de tekst overleg gepleegd.

**De inhoud van de stukken mogen niet strijdig zijn met de doelstellingen van Herkenning.**

**Als een bijdrage van iemand wordt opgenomen, geldt dat de redactie voor de inhoud ervan geen verantwoordelijkheid draagt.**

Verdere informatie in het colofon op de laatste pagina van dit Bulletin

zijn verzetsverleden en weigerde een belangrijke post aan te nemen op grond van zijn verdiensten tijdens de oorlog. Een van zijn zoons is op bevrijdingsdag omgekomen omdat hij voor op een jeep vastgebonden was door NSB'ers die wilden vluchten en die hem als levend schild gebruikten. Verzetsmensen hebben hem doodgeschoten. Zijn naam staat vreemd genoeg niet op het monument in Dokkum waarop allen vermeld staan die tijdens de oorlog hun leven gelaten hebben. Het is erg moeilijk om achter de werkelijke toedracht te komen, hoewel het vrijwel zeker is wie het dodelijk schot heeft gelost. Het ontlokt Johans moeder vaak de verzuchting dat er over het verzet zo weinig na te slaan is, terwijl de zaak van de collaborateurs veel beter gedocumenteerd is en te raadplegen valt.

In Johans familie is ook een oom die in een interneringskamp van de Japanners gezeten heeft. Zijn oorlogservaringen zijn weer totaal anders, al blijken de effecten van de oorlog voor de families opvallende overeenkomsten te vertonen. Wat Johan vooral opvalt is dat hij meer weet over de persoonlijkheid van zijn 'foute' opa dan over wat de man in zijn collaboratie heeft gedaan, terwijl van zijn andere opa vooral de heldendaden die hij in het verzet gedaan heeft bekend zijn, maar zijn persoonlijkheid daar als het ware achter verborgen blijft.

Het is hem tijdens de eerste bijeenkomst van de 'jongeren' nog eens duidelijk geworden dat het erg belangrijk is als je van het verleden op de hoogte bent, hoe eerder je het in je leven weet hoe beter het is. Het is ook beter dat je ouders het je zelf vertellen dan dat je het van een of ander familielid hoort of van burens of kennissen. Met zijn heel complexe familiegeschiedenis is het te begrijpen dat hij zich genuanceerd uitlaat over het verleden, in het besef dat de werkelijkheid veel gecompliceerder is dan menigeen die zich aan eenvoudige indelingen en verklaringen wil houden, lief is.

We wensen hem een goede tijd toe in het bestuur van Herkenning.

Gonda Scheffel-Baars

## Vanuit het bestuur



### 65 jaar na de bevrijding: hoe ver zijn we?

Dat dit jaar de 65<sup>e</sup> verjaardag van de bevrijding is herdacht, zal niemand ontgaan zijn.

Er waren veel herdenkingen en festiviteiten, via uw mail en op de website is geprobeerd u daarvan regelmatig en zo volledig mogelijk op de hoogte te stellen.

Ook hebben een aantal donateurs meegewerkt aan programma's voor radio en tv.

Vanuit Herkenning is het **symposium** "Het taboe voorbij?" georganiseerd. Dat was goed bezocht en zorgde voor veel reacties. Een uitgebreide terugblik vindt u in het aparte Bulletin dat u tegelijk met dit nummer ontvangt.

Het bestuur is van mening dat uit dit symposium bleek dat het taboe op de ervaringen van KFO zeker nog niet voorbij is. Er is nog altijd een ongemakkelijke houding bijvoorbeeld bij de onderzoekers van het NIOD t.o.v. alles wat fout is, dus ook de kinderen.

Dat betekent dat we als belangenorganisatie voor KFO nog niet klaar zijn met onze taak.

### KFO en hun boeken dit jaar op de donateursdag

Veel van onze donateurs hebben over hun eigen leven of dat van andere KFO geschreven.

In het vorige Bulletin hebben we aangekondigd dat we daar op de **donateursdag op 4 september** aandacht aan willen besteden. Die dag willen we ook met u praten over hoe het ons als Herkenning de afgelopen jaren is vergaan en wat **de plannen voor de toekomst** zijn. En op veler verzoek: er is ook meer dan voldoende ruimte om met elkaar bij te praten.

In dit Bulletin vind u daar meer informatie over. Wij hopen velen van u te zien!

### Gedeelde verantwoording

In het vorige Bulletin hebben wij u gevraagd of er mensen zijn die in een kascommissie willen zitten. Wij willen u graag in de gelegenheid stellen om zelf te controleren wat er met de donateurgelden gebeurt. Op die oproep is nog niet gereageerd, heeft u interesse, neem dan via het secretariaat: [secretariaat@werkgroepherkenning.nl](mailto:secretariaat@werkgroepherkenning.nl) contact op met onze penningmeester Ton Scheffel

### De jongeren in Herkenning

Dit voorjaar is een **gespreksgroep van jongeren – geboren na 1950** - van start gegaan.

Het bestuur vindt het een goede zaak dat de jongeren zelf daartoe het initiatief hebben genomen en ook alles regelen. Dat de jongeren Herkenning belangrijk vinden blijkt ook uit het feit dat een van hen tot het bestuur is toegetreden. **Welkom Johan Wagenaar!**

Na dit drukke en emotionele voorjaar wensen wij u een mooie en ontspannen zomer toe en hopen u weer **op 4 september in Maarn** te mogen begroeten.

Hartelijke groeten, het bestuur

### Van de redactie

In dit nummer allereerst een kennismaking met het nieuwe bestuurslid Johan Wagenaar, die ook deelneemt aan de 'jongerengroep'. Een kort verslag van hun eerste bijeenkomst treft u in dit Bulletin aan.

In april en mei hebben mensen van Herkenning deelgenomen aan diverse activiteiten: de presentatie van de Nederlandse vertaling van het boek van Zus Wassenaar, een bijeenkomst van het Historisch Café gewijd aan de geschiedenis van de NSB, bevrijdingsdag 13 april in Hoogezand en tv-programma's.

Het verhaal van Hans verscheen in een boekje dat uitkwam ter gelegenheid van de herdenking van de bevrijding van Rotterdam.

Gert Prins schreef een brief aan een meisje dat bij hem op school zat en waarin hij zijn excuses aanbiedt omdat zij werd buitengesloten vanwege haar vaders politieke keuze.

Vanuit Australië kreeg ik een mail waarin een mevrouw vertelt hoe goed het de aboriginals en de 'geroofde kinderen' gedaan heeft dat de regering excuses heeft aangeboden. Een voorbeeld ter navolging in Nederland...

Naar aanleiding van een boekbespreking door Dineke Swart vond er tussen haar en mij een gedachtenwisseling plaats, dat resulteerde in een stukje over de invloed van onze ervaringen op onze waarnemingen.

Verder een oproep voor aanvulling van het telefoonteam, voor een landelijke praatgroep en een interviewproject van het Open Archief. Het programma voor de donateursdag op 4 september treft u in dit Bulletin aan.

Op 20 mei opende een interessante expositie in Vught.

De beslissing van de Engelse regering kinderen te evacueren werd onderzocht door Stephen Davies – zijn stuk geeft achtergrondinformatie voor de voordracht van Martin Parsons op het symposium.

Namens de redactie,  
Gonda Scheffel-Baars



© www.pestan.net

## Excuses aan het eenzame NSB-meisje.

Tegen het begin van de Tweede Wereldoorlog was ik acht jaar. Ik herinner mij de mobilisatie van onze soldaten. Wij woonden in een stadje nabij de Hollandse waterlinie. Daarom werden de bewoners begin mei 1940 geëvacueerd naar Harderwijk. Het Duitse leger zag ik daar ons land binnenvallen. Weer teruggekeerd bleken er vele huizen beschadigd. Een Hollandse soldaat - een huzaar - was gesneuveld.

Ik leerde dat wij bezet waren. Dat deugde niet en je behoorde je daartegen te verzetten. Vreemd was de ontdekking dat er ook mensen waren die de bezetters goed gezind waren. NSB'ers die in zwarte pakken liepen. Die kon je maar beter zoveel mogelijk uit de weg blijven.

Tussen onze reeds lang afgebroken Ulo-school en lagere school lag een grote speelplaats. Voor mijn geestesoog zie ik haar in het speelkwartier nog aan de zijkant van dat plein staan. Een lief uitziend en leuk gekleed meisje. Eenzaam en volkomen genegeerd. Maar daar hadden wij als schoolkinderen geen boodschap aan. In tegendeel, want haar vader was lid van de NSB. Dus was zij ook "fout" en moest zij dat maar ondervinden.

Tijdens de herdenking van 65 jaar bevrijding en het opnieuw lezen van vele persoonlijke oorlogsverhalen kwam het beeld van het eenzame NSB-meisje weer bij mij op. En ook dat ik mij achteraf schaam.

Nu besef hoe wreed en ondoordacht ons handelen toen was. Immers zij was, zoals mijn achterkleinkinderen nu, onschuldig aan wat er in de wereld om haar heen gebeurde.

Ik zou haar dat willen vertellen en haar mijn excuses willen aanbieden. Helaas weet ik geen mogelijkheid haar nu nog te bereiken. Misschien leest zij dit schrijven en herkent zij zich. Mijn gedachten gaan naar haar uit.

Gert Prins



## Telefoongroep zoekt uitbreiding

Op onze site "Werkgroepherkenning.nl" staat onder contact dat men ook de telefonische hulplijn kan bellen; op deze wijze komen er hulpvragen binnen die door de jaren heen door het telefoonteam zijn beantwoord.

In de afgelopen jaren zijn enkele vrijwilligers afgevallen voor het meewerken aan de telefoongroep. Het groepje mensen dat nu af en toe een week dienst draait, is erg klein geworden. Daarom zijn we op zoek naar vrijwilligers die dit werk willen doen. Als lid van de telefoongroep krijg je eens in de zoveel weken de landelijke hulptelefoon doorgeschakeld.

Het kan zijn dat er in die week niemand belt, maar het kan ook gebeuren dat er een paar mensen bellen. Je dient die week beschikbaar te zijn, maar je hoeft er niet beslist voor thuis te blijven, zeker niet als je over een mobiel nummer beschikt.

Vier keer per jaar komt het telefoonteam bij elkaar om onder leiding van Mw. Anneloes Hamelink te bespreken wat voor telefoontjes er geweest zijn, maar vooral ook hoe je met de verschillende telefoontjes om kan gaan.

Wij zoeken collega's die goed kunnen luisteren, dus niet het gesprek overheersen en vooral ook de eigen emoties in bedwang kunnen houden, wat niet altijd makkelijk zal zijn.

Mocht je er voor voelen om het telefoonteam te komen versterken dan kun je je opgeven bij het secretariaat.

Het telefoonteam

## Een NSB-kind – HANS UIT DE AGNIESEBUURT

**W**e woonden in de Roo Valkstraat, mijn ouders en ik. Dat is een zijstraat van de Schiekade. Mijn vader was Duits, mijn moeder Nederlands. Ons huis was groot. We woonden boven en beneden was de werkplaats van vaders fabriek. 'Fabriek van speciale gereedschappen' stond op het bord op de muur van ons huis.

Op het balkon aan de achterkant stond een oude piano. Mijn buurjongen Piet en ik speelden er wel eens op. We konden helemaal niet pianospelen en de piano was vals, maar dat maakte niets uit. "We maken muziek voor de zieken," zeiden we tegen elkaar. Achter ons huis lag het Sint-Franciscus ziekenhuis. Vanaf het balkon konden we de nonnen door de gangen zien lopen, met een rozenkrans in hun handen.

Boven ons woonde een Joods gezin. Ze hadden een zoon die Siegfried heette. Ik zat met hem op school in de Hoevestraat. Op straat speelden we wel eens samen, maar ik ben maar één keer bij hen boven geweest. Ik vond hen altijd een beetje geheimzinnig.

Op 10 mei vielen de Duitsers Nederland binnen. Op 12 mei keek ik 's morgens uit het raam. Op straat stond een vrouw te praten met een Nederlandse soldaat. Die vrouw had ik wel vaker gezien, ze was een tante van Siegfried. Ze wees naar boven, naar onze etage. De soldaat belde aan en zei tegen mijn vader: "Ik moet u arresteren. U bent lid van de NSB en daarom bent u onze vijand." Vader trok zijn jas aan en ging mee met de soldaat.

**Mijn ouders waren in 1935 lid geworden van de NSB. Ze maakten zich zorgen over de werkeloosheid en dachten dat Hitler alle problemen op kon lossen.**

De volgende dag werd moeder ook meegenomen door een soldaat. Ik zat alleen thuis en wist niet wat ik moest doen. Gelukkig kwam een van de mensen die in vaders fabriek werkte langs. "Dat ze zo'n kind alleen achterlaten," mopperde hij. Hij zorgde ervoor dat een taxi mij naar mijn grootmoeder in Kralingen bracht. Toen de taxi voor ons huis stond en ik met mijn poes in mijn armen naar buiten kwam, stonden onze bovenburen op straat te juichen. Ook Siegfried. Waarom deden ze dat? Ik had toch niets gedaan?

De volgende dag werd Rotterdam gebombardeerd. Ook in Kralingen vielen bommen. Het was een



hels kabaal. Grootmoeder en ik lagen op de vloer met onze handen voor onze oren. Gelukkig werd grootmoeders huis niet geraakt. Er viel wel een bom op een huis verderop in de straat.

Grootmoeder en ik maakten ons grote zorgen over mijn ouders. We hadden geen idee waar ze waren. We waren erg bang dat ze geraakt waren door de bommen. Tot onze grote opluchting stonden ze de volgende ochtend ineens voor de deur. Ze vertelden dat ze in het politiebureau naast het stadhuis opgesloten hadden gezeten, samen met andere NSB'ers.

**Toen de bommen vielen had een bewaker de deur opengemaakt zodat ze konden vluchten.**

De volgende dag liepen we terug naar ons huis. Waar vroeger huizen en winkels stonden, was nu alleen maar puin. Het stonk zo dat we onze neus dicht moesten houden. "Hoe heeft Hitler dit kunnen toelaten?" zei vader steeds opnieuw en schudde verdrietig zijn hoofd.

Ook de Roo Valkstraat was geraakt door bommen. Ons huis en de fabriek stonden er nog, maar aan de overkant was meer dan de helft van de huizen zwaar beschadigd. Onze bovenburen waren weg. We hebben ze nooit meer teruggezien.

Mijn ouders spraken niet erg vriendelijk over Joden. Moeder vond dat ze teveel drukte maakten. Vader ging gewoon met ze om. "Zaken zijn zaken," vond hij. Zo nu en dan kwam er een Joodse man bij ons thuis. We noemden hem Tomaatje omdat zijn bolle wangen altijd rood waren. Hij maakte snoepautomaten en vader hielp hem daarbij.

In 1943 kwam Tomaatje naar ons toe om afscheid te nemen. "Ik vind het vreselijk dat we weg moeten," zei hij. "Maar de Engelsen hebben het Joodse volk altijd een eigen land beloofd. En dat

wordt nu door Hitler georganiseerd.” Ook hem hebben we nooit meer teruggezien.

Vader was lid van de NSB, maar hij was niet fanatiek. We gingen wel eens naar een vergadering van de NSB in Den Haag. Een keer kwamen we terug van zo'n dag. We liepen van het station naar huis en gingen in colonne over de Schiekade. De mensen aan de kant van de weg schreeuwden tegen ons en we hoorden boegeroep. “Niet op reageren,” zei vader en keek strak voor zich uit.

**Vader hield van het Nederlandse koninklijk huis. Voor de oorlog werd op feestdagen altijd de vlag uitgestoken bij ons. De rood-wit-blauwe vlag wapperde dan vrolijk naast een oranje vaandel en naast de NSB-vlag.**

In de oorlog lagen de Nederlandse vlag en de oranje vaandel ergens achter in een kast.

Op Dolle Dinsdag, op 5 september 1944, dacht iedereen dat de oorlog was afgelopen. Er werd gezegd dat in België de Duitsers al waren verslagen en dat het nog maar een paar dagen zou duren voor Nederland bevrijd was. Veel NSB'ers werden bang en vluchtten. Wij gingen op de fiets naar Driebergen, waar familie van vader woonde. Daar hoorden we dat er niets aan de hand was. De volgende dag zijn we teruggefietst naar Rotterdam. Wel kwam er een week later een Duitser bij ons. Hij was van de Rüstungsinspektion. Hij had een brief van de Wehrmacht bij zich waarin stond dat alle machines naar Duitsland moesten worden verplaatst. Ook de machines uit de fabriek van vader. “Mijn machines gaan niet naar Berlijn,” zei

vader. “Ik ken mensen in de Harz, daar moeten ze dan maar heen.” De Duitsers wilden dat hij met zijn machines meeging naar de Harz, maar dat weigerde hij.

Een tijdlang gebeurde er niets. Ook omdat de spoorwegen staakten. Maar toen kreeg vader weer een brief waarin stond dat de Wehrmacht de machines wilde verplaatsen. Toen heeft hij toch maar besloten om mee te gaan. Moeder en ik gingen mee naar Duitsland. Sommige personeelsleden wilden ook mee. Ze waren bang dat ze na de oorlog opgepakt zouden worden.

Voordat we vertrokken, belden moeder en ik bij Piet aan. We wilden hen onze aardappelen geven en een bosje figuurzagen, omdat Piet daar zo van hield. Ze waren blij met de cadeaus, maar ze vroegen ons niet om binnen te komen.

Zo kwamen we terecht in het midden van Duitsland, in de Harz. Toen de oorlog was afgelopen, ging vader meteen terug naar Rotterdam. Hij wilde de terugreis van de machines naar de fabriek in de Roo Valkstraat regelen. Bij de grens met Nederland werd hij aangehouden en in een kamp gezet. Gelukkig wist hij na een paar maanden te vluchten en stond ineens voor onze neus. Een jaar later werd hij weer opgepakt. Hij heeft toen nog anderhalf jaar in kampen opgesloten gezeten. Hij had zo graag terug gewild naar Rotterdam, naar dat mooie huis in de Roo Valkstraat, maar dat is niet gelukt. We zijn in Duitsland blijven wonen.

Uit: Schuilen onder de Spoorbogen



## HET PAK VAN MIJN VADER

*Op zondag 14 april jl. is het boek "het pak van mijn vader" van Jaitsche Wassenaar gepresenteerd.*

*De presentatie vond plaats in een wagon van de trein van de vrijheid die die dag op het station in Leeuwarden stond.*

### Het boek

In dit boek beschrijft Jaitsche hoe de bevrijding en de periode daarna voor haar was. Jettie, zoals ze in het boek heet, is dan 8 jaar en wanneer ze 's avonds in bed ligt hebben haar vader en moeder vaak ruzie. Waarover het gaat begrijpt ze eerst niet, maar later komt ze erachter dat het over de NSB gaat, waar haar vader lid van is.

**Op een dag wil vader in zijn zwarte pak mee met de WA om de zwarthandelaren aan te pakken. Het huis is dan te klein, zo boos wordt moeder.**

Daarna verdwijnt het pak ook in de kast. Bevrijdingsdag staat centraal in dit boek. Deze dag is ook voor Jettie een ommekeer. Vader wordt opgepakt en moet drie jaar zitten. De boerderij waarop ze wonen, moet de familie verlaten, omdat hij van de kerk is. Voor Jettie breekt er een onzekere en moeilijke tijd aan, maar ze probeert er het beste van te maken. Ze wordt gepest door medeleerlingen en de meester rekent altijd haar sommen fout.

Daarnaast heeft ze gelukkig ook vriendinnen waar ze mee kan spelen en er is Tabe, een vriendje. Wanneer Jettie op Bevrijdingsdag in het dorp is ziet ze nog net haar vader aan komen lopen, beide handen in de lucht met mensen met geweren achter hem aan. Dan worden er een paar handen voor haar ogen gelegd. Het is de moeder van Tabe die dit doet en zegt dat kinderen niet alles hoeven te zien. Jettie kruipt dicht tegen haar aan.

Pake, Jettie's kameraad, kan de schande van twee NSB zonen niet aan en pleegt zelfmoord. Later wanneer Jettie's vader weer terug is wordt er in de kerkenraad gestemd of ze weer in de boerderij terug mogen en gelukkig dat kan, maar het zal nooit meer zijn zoals het was. Dit boek is geschreven vanuit een kind, voor kinderen, maar zeker ook voor volwassenen. Naast een helder beeld van de oorlogservaring van het kind, krijgt de lezer een beeld van het boerenleven op het Friese platteland in die tijd.



### Waarom dit boek?

Jaitsche is jarenlang schaatstrainster in IJstadion Thialf geweest. Op een gegeven moment kwam ze er achter dat er met de uitslagen was gesjoemeld. Een meisje dat nog nooit had gewonnen, maar nu wel, werd in de einduitslag naar een lagere plek verplaatst, omdat de dochter van de voorzitter moest winnen. Jaitsche werd over deze oneerlijke behandeling ontzettend boos. Ze wilde de betrokkenen wel in elkaar slaan, maar ze had ook wel in de gaten dat dat niet de goede weg was. Ze wist zich geen raad meer en op een nacht beleefde ze de hele bevrijding weer.

**Destijds was ze op een schrijfcursus en daar kreeg ze het advies het verhaal op te schrijven. Ze liet dit vervolgens aan twee van haar kinderen lezen.**

Hun reactie was: "Goh, mam daar weten wij niets vanaf" en "heeft dit verhaal nog een vervolg". Dit deel is dus hoofdstuk 8 de bevrijding geworden. Aangemoedigd door deze reacties en door de docent schreef Jaitsche verder. In 1993 komt de Friese versie van het boek uit. De verkoop hiervan loopt goed en er wordt gedacht aan een

Nederlandse vertaling. Jaitsche gaat hiermee aan de slag, maar voorlopig is er geen uitgever voor geïnteresseerd.



In 2008 geeft de Friese persboekerij een drieluik uit over de oorlog. Een verhaal over onderduikers, een verhaal uit het verzet en het verhaal "It pak fan ús heit".

Deze Nederlandse uitgave is dus nu de derde. De tekst is daarbij geredigeerd door Marit de Bree. De inleiding is geschreven door de heer Hiddema, familielid, psychiater en voormalig directeur van Groot Lankum, een psychiatrische inrichting in Franeker. De psychiater vraagt zich hierin af



waarom volwassenen kinderen leed aandoen.  
Zijn we met onze wraakzucht niet te ver gegaan?

## De presentatie

Ik voelde me zeer vereerd dat ik tijdens een korte bijeenkomst in een wagon van de trein van de vrijheid het eerste exemplaar van het boek uit handen van de schrijfster mocht ontvangen. In mijn kort dankwoord refereerde ik o.a. aan het feit dat mijn vader ook zo'n "schoft" was in de tweede wereldoorlog. Zo werden de NSB'ers volgens dominee Klooster o.a. genoemd.

Voorafgaand aan de uitreiking hield hij een korte inleiding. Later in zijn toespraak nuanceerde hij deze term.

Dominee Klooster had met zijn catechisatiegroep de Friese versie van het boek gelezen en besproken. Het boek riep veel vragen op bij de groep waarop Jaitsche uitgenodigd werd om deze te beantwoorden. In zijn toespraak refereerde dominee Koster aan het zwart-wit denken van na de oorlog. Gelukkig is daar de laatste jaren verandering in gekomen. O.a. de boeken "Grijs Verleden" van Chris van der Heijden en "Fout en Niet goed" van Koos Groen getuigen hiervan.

Na de aanbieding hield Marit de Bree, redacteur van het boek en lotgenoot, een boeiende toespraak.

Na afloop gingen de genodigden met elkaar gezellig een lunch nuttigen in de waterrijke omgeving van Leeuwarden.

Titel: Het pak van mijn vader, Jaitsche Wassenaar, 2010, uitgeverij Elikser B.V.  
Illustraties: Laurens Bontes. ISBN: 978 90 8954 145 1, prijs: € 15,--

Een vertaling van It pak fan ús heit, eerste druk AFUK, 1993, tweede druk Friese Pers Boekerij 2008.

Roelie Ansingh

## Interviewproject

Kinderen van mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog de kant kozen van de bezetter of geboren zijn uit een relatie tussen een Nederlandse vrouw en een Duitse militair hebben een verhaal te vertellen waarvan maar weinig mensen zich de impact realiseren. Dit komt deels omdat lange tijd niet over dit onderwerp werd gesproken uit schaamte of angst.

De jeugd van 'kinderen van 'foute' ouders' is veelal gekenmerkt door pesterijen, afwijzing en eenzaamheid. De gezinnen waarin deze kinderen opgroeiden vielen vaak uit elkaar als gevolg van de internering van één of beide ouders en de jarenlange maatschappelijke stigmatisering. Op latere leeftijd kregen deze kinderen vaak te maken met een loyaliteitsconflict met hun ouders, het hardnekkige zwijgen van hun ouders, schaamte en het willen goedmaken van de fouten van hun ouders.

### Doelstelling en werkwijze:

Omdat deze verhalen onderdeel zijn van de Nederlandse oorlogsdocumentatie maakt Cogis zich sterk deze vast te leggen voor volgende generaties. Tijdens het project zullen ouderejaars studenten van de School voor Journalistiek 'kinderen van 'foute' ouders' interviewen. Het resultaat kan een geschreven tekst, een geluidsopname of een video-opname zijn (dit in overleg met de betrokkene). De aankomende journalisten zullen hierbij begeleid worden door historicus Chris van der Heijden. De interviews zullen (desgewenst anoniem) toegevoegd worden aan de al ruim 200 verhalen op Het Open Archief, een diskreet verhalenarchief op het internet. Zie voor meer informatie: [www.hetopenarchief.nl](http://www.hetopenarchief.nl). Uiteraard wordt zorgvuldig met uw gegevens omgegaan.

Wilt u uw jeugdherinneringen en de gevolgen daarvan voor uw verdere leven vertellen zodat ook volgende generaties leren over de gevolgen van oorlog en het verhaal van 'kinderen van 'foute' ouders'?

Meer informatie en aanmelden: Ceciel Huitema van Cogis. Telefoon: 030 -296 80 00 of per email: [c.huitema@cogis.nl](mailto:c.huitema@cogis.nl).



## De Gespreksgroep 1950<sup>+</sup> is begonnen!

Bijna een jaar na de eerste oriënterende gesprekken en enkele maanden na de eerste initiatieven is op zondag 11 april 2010 (eindelijk!) de eerste kennismakingsbijeenkomst geweest van bovengenoemde gespreksgroep.

Waarom de naam **1950<sup>+</sup>** ? Deze is ontstaan met het idee dat de deelnemers aan deze gespreksgroep (waarschijnlijk) allemaal van na 1950 zouden zijn. Binnen de Stichting Werkgroep Herkenning (SWH) heeft men het dan over de “jongeren”. Het betreft hier mensen van de tweede, maar voornamelijk derde generatie oorlogsslachtoffers.

Tijdens de oriënterende gesprekken waren de uitgangspunten als volgt:

- a. wat houdt het een en ander voor jou persoonlijk in qua kennis van het gebeurde en/of wat speelt er praktisch in je leven en gevoelens hieromtrent;
- b. wat denk je nodig te hebben om daar mee om te gaan, zodat het je niet steeds blokkeert of anderszins blijft hinderen;
- c. heb je behoefte aan meer kennis over wat er echt gaande was, of wat je opa/oma (vader/moeder) heeft bezield om eraan mee te doen. Dan gaat het om overdracht van kennis, waar de 2e generatie wellicht behulpzaam kan zijn;
- d. het kan zijn dat je graag een gespreksgroep wilt, waarbij je contact hebt met anderen van de 3e generatie, om (h)erkenning te vinden en van elkaar te leren.

Inmiddels hebben dus 7 leden van de SWH en 1 participierend begeleidster een aanzet gemaakt voor de gespreksgroep. De tweede begeleider moest zich wegens een te vol schema helaas op het laatste moment terugtrekken. De groep varieert van 1971 t.m. 1956 en bestaat deze keer uit 7 vrouwen en 1 man.

Wat onwennig kom je dan zo'n eerste keer bijéén, maar vanwege het gemeenschappelijke onderwerp ontstaat er al gauw een band. Begonnen werd met een voorstelronde waarin je meteen (een deel van) je levensverhaal kwijt

kon. Zelfs de mensen die zeiden niets te vertellen te hebben maakten met gemak hun tijd vol! Je kunt je voorstellen dat 8 verhalen een behoorlijke impact hebben.

Verbazingwekkend vond ik zelf de diversiteit van de verhalen, er was er geen één hetzelfde. En toch was er elke keer weer die herkenning. Die herkenning van emoties en van gedachten gevolgd door gedrag.

Na een voedzame gezamenlijke avondmaaltijd werd nog besproken wat zoal thema's voor de bijeenkomsten konden zijn. Nou, daar was geen gebrek aan! Afgesloten werd met een belevingsronde om te horen hoe een ieder deze middag ervaren had en naar huis zou gaan. Behalve dat iedereen vol nieuwe indrukken zat, vond iedereen het zeker een prettige ervaring om hun verhaal te delen met lotgenoten (in de ruimste zin van het woord).

Als er mensen zijn die dit lezen en denken “dat is iets voor mij” aarzel dan niet om contact op te nemen met de werkgroep. Die kan je dan meer informeren over eventuele instroom in deze groep.

Sylvia Dörr,  
12-04-2010.



## IMPRESSIE twee maanden activiteit m.b.t. mijn kind zijn van.....

*Het waren drukke maanden.*

*Op 1 maart kwam dhr. Bromet bij mij thuis m.b.t. de opname voor de documentaire van de RVU, uitgezonden op 3 mei: 'Opa, oma, was u bang in de oorlog?', waarin zes grootouders die als kind de oorlog meemaakten en beleefden, hun verhaal doen aan een kleinkind.*

De voorbereiding hiervoor bestond eruit dat ik eerst al mijn kinderen (6) en mijn jongste broer heb ingelicht en gevraagd hoe het voor hen zou zijn wanneer ik hieraan meewerkte en aan mijn zoon, hoe hij het vond dat zijn dochter hieraan mee wilde werken, door toch mijn verhaal te willen horen.

Bij enkelen moest ik meer vertellen over het waarom ik het zo belangrijk vind om mijn verhaal als kind van..... op deze manier door te geven.

Geen van hen was negatief en na de uitzendingen, want ik was op 15 april te gast voor een interview bij een uitzending van MAX, belde de een na de ander mij op dat ze trots waren op me. Mijn oudste dochter zei: 'Ma, dit heb ik nooit geweten van u, maar goed dat u dat durft en wilt vertellen in het openbaar'. Ze hebben wel altijd geweten dat hun opa lid was van de NSB, maar meer ook niet.

**Voor het eerst wordt er nu tussen mijn kinderen en mij gepraat en stellen zij mij vragen. Dit geldt ook voor mijn jongste broer.**

Wij hebben nu telefonisch meer gepraat over wat het hem en mij heeft gedaan dan ooit tevoren. Hem heeft het niet zoveel gedaan omdat hij nog een peuter was, maar hij heeft van mij nooit geweten wat hij nu weet. Mijn oudste broer is van mijn activiteiten niet op de hoogte. Hij wil niets met de oorlog, zal ook niet naar uitzendingen kijken en wil er absoluut niet over praten. Buiten dit onderwerp heb ik wel een goede band met hem.

Mijn kinderen zeggen nu veel meer van mij te begrijpen m.b.t. sommige gedragingen en voelen van mij. Ze willen ook meer weten over hun opa. Een reactie die me opvalt is dat ze met hem hebben te doen, omdat ze zich afvragen hoe moeilijk het voor hem moet zijn geweest toen hij jaren na de oorlog pas begreep en wilde weten hoe het met de Joden

was gegaan en wat zijn medewerking was geweest daaraan. De band met mijn kleindochter was al goed, maar is hierdoor nog veel intenser geworden. Dit alles is een winst die ik niet had durven hopen en verwachten. Het frappante is dat veel reacties naderhand van mensen die elkaar en mij niet kennen gepaard ging met dezelfde woorden: indrukwekkend en ontroerend. Het voelde voor mij persoonlijk niet eens zo verschillend dat nu bij wijze van spreke heel Nederland dit kon zien of wanneer ik mijn verhaal doe op een school of lezing.

De entourage is natuurlijk wel totaal anders.



Bij MAX ging het om een live-programma. De voorbereiding hiervoor was heel serieus. Eerst heb ik een 2 uur durend gesprek gevoerd met degene die de interviewvragen moest maken. Zij had zelfs ter voorbereiding enige ons bekende boeken gelezen over onze ervaringen. Ze was heel goed ingelezen en heel betrokken. Dat gaf mij al enig vertrouwen in het gebeuren. Toch is er wel even de angst, dat er iets kan gebeuren dat je niet verwacht, of waar je dan misschien niet goed op reageert, omdat er niet geknipt kan worden in een Live uitzending.

De ontvangst op 15 april voelde warm en betrokken, zodat ik me ook heel rustig voelde tijdens het interview en dat, volgens degenen die later reageerden, ook uitstraalde. De vragen waren duidelijk en werden goed aan elkaar

gepraat. De interviewers hadden zich goed en betrokken ingelezen.

Ook toen er even iets onverwachts gebeurde kon ik daar kalm onder blijven en rustig verder gaan. Na afloop hebben we even na kunnen praten en de volgende dag kreeg ik nog een mail van Martine van Os. Vanaf het begin tot aan het eind heb ik een goed gevoel over dit gebeuren.

Ik vind het fijn dat ik op deze manier iets van mijn, en indirect ook de ervaringen en gevoelens van velen van ons daar in korte tijd kon neerzetten.

In de documentaire is natuurlijk heel veel geknipt en zijn er enkele fragmenten weergegeven. Mijn eerste reactie was: Is dit alles wat ze van mij en mijn kleindochter laten zien?

**Toen ik echter later nog eens naar de uitzending keek, viel het mij op, dat ik kennelijk de kern van wat ik vertelde kort en bondig kon doen, waar de anderen misschien wat langer over deden.**

De essentie van de fragmenten kwam toch wel duidelijk naar voren. Dat komt ook overeen met de reacties die ik later kreeg. De inhoud van de documentaire vind ik goed, omdat ze eens laat zien hoe mensen, toen kind in de oorlog, hun gebeurtenissen, zo verschillend van elkaar, hebben beleefd. Maar ook, hoe daar later vanuit alle kanten over is gezwegen.

De opname was wel betrokken gedaan, maar het voelde voor mij minder persoonlijk dan de begeleiding bij MAX, waar de redactrice na de uitzending en bij het afscheid zei: Mag ik u een kus geven? Het had haar echt heel persoonlijk geraakt.



Het verschil kan ook te maken hebben met het feit dat er in de documentaire zes koppels aan

het woord kwamen. Het is ook een heel werk geweest om al die uren film te reduceren tot deze documentaire.

Op enkele scholen (groep 8) heb ik nog een gastles gegeven. Mijn ervaring is dat deze kinderen belangstellend luisteren. De laatste groep bestond uit 3 groepen 8, 66 leerlingen. Ruim een half uur, die ik nodig had om mijn verhaal te doen, kon je een speld horen vallen. Daarna veel goede vragen. Voor mij was het heel anders om een lezing te geven op 1 april voor een groep van onze generatie. Ruim 60 mensen.

Het verschil met een tv uitzending is, dat je de mensen zichtbaar voor je hebt zitten. Je maakt direct contact.

**Daar kon ik ook veel kwijt over wat het met me gedaan heeft na de oorlog, maar ook wat ik in de loop der jaren (mede door een gespreksgroep van Herkenning) heb geleerd over hoe het mijn voelen en gedragingen heeft beïnvloed in mijn leven.**

Ik heb geleerd hoe het ook anders kan. Ook daar waren de reacties vaak met dezelfde woorden: indrukwekkend en ontroerend. Er zijn een paar contacten van overgebleven, ook mensen, die voor verder gesprek bij mij zijn geweest of komen.

Het was vermoeiend, maar ik ervaar het nog steeds als eerste winst voor mezelf. Wat het mij al heeft opgeleverd en alleen maar sterker maakt.

Het valt mij op dat mensen vaak heel weinig weten over wat het voor ons heeft betekend om kind van..... te zijn. Mijn ervaring is dat men, wanneer men deze dingen hoort, men er ook over na gaat denken.

Als we deze dingen als werkgroep neer kunnen blijven zetten, ook als erfgoed voor de volgende generatie, dan is het belangrijk dat wij door blijven gaan met ons werk, ook nu hulpverleningsvragen minder worden. Toch blijft dat een belangrijk aandachtsveld, waarmee Herkenning in de jaren tachtig is begonnen.

Jeanne Diele-Staal

## Donateursdag Herkenning op zaterdag 4 september 2010 in de Twee Marken in Maarn

Dit jaar willen we aandacht besteden aan wat Herkenning als organisatie heeft gedaan en wil gaan doen en aan de verhalen van Kinderen van “foute” ouders (KFO).

Het Open Archief bestaat dan bijna drie jaar, een goed moment om te kijken naar de resultaten en wat we nog missen.

In de afgelopen jaren zijn er ook publicaties als boek verschenen over en van KFO. In het middagprogramma willen we een aantal van hen aan het woord laten. Ook zult u veel boeken kunnen bekijken en inzien en met de schrijvers praten.

Tenslotte willen wij u ruimschoots de gelegenheid geven oude banden weer aan te halen. In de middag is daar alle gelegenheid voor.



### Voorlopig Programma

10.30 – 10.45 uur	Welkom en opening
10.45 – 11.30 uur	Beleid Herkenning: presentatie en bespreking van resultaten uit het verleden en de plannen voor de toekomst
11.30 – 12.30 uur	Het belang van verhalen van KFO: een eerste analyse van het Open Archief
12.30 – 14.00 uur	Lunch
14.00 – 15.00 uur	Boeken van KFO: een rondgang langs auteurs en hun werk
15.00 - 15.15	Afsluiting
15.15 - 17.00 uur	Reünie

De bijdrage is € 15,- waarvoor u ook een lunch krijgt.

**Graag opgave bij het secretariaat onder overmaking van uw bijdrage vóór 15 augustus op rekeningnummer 5285797 t.n.v. Stichting Werkgroep Herkenning.**



## HOOGZAND – 65 JAAR LATER

*In het begin van dit jaar werd ik opgebeld door Erik Guns, werkzaam bij het herinneringscentrum Kamp Westerbork of ik een bijdrage zou willen leveren aan een herdenking in Hoogezand ter gelegenheid van de 65e verjaardag van de bevrijding. Uit mijn verhaal op het Open Archief wist hij dat mijn moeder, zusje en ik vanuit Duitsland in het vroege voorjaar van 1945 in Hoogezand terechtgekomen waren, waar we op de dag dat de plaats bevrijd werd – 13 april - in een provisorisch ingericht interneringskamp werden opgesloten. Erik woont zelf in Hoogezand en was met leden van de 4/5 mei-commissie bezig plannen te maken om de bevrijding op passende wijze te vieren. Hij wilde graag ook het verhaal van 'de andere kant' erbij betrekken, vandaar zijn vraag aan mij. Ik aarzelde geen moment: Tien jaar geleden toen er in Hoogezand een tentoonstelling over de oorlog werd gehouden had ik de organisatoren gevraagd of er ook aandacht aan de arrestatie van de vrouwen en kinderen besteed kon worden, maar toen kon het niet. Nu kon het wel!*

Op 13 april werden we op het gemeentehuis ontvangen door de jonge vrouwelijke burgemeester, mevrouw Van Mastrigt. We, dat waren de vrouwen die 's middags door Erik geïnterviewd zouden worden. We gebruikten eerst samen de lunch, daarna volgde het programma in de theaterzaal naast het gemeentehuis. Uit haar openingswoord bleek dat de burgemeester de zaak goed had voorbereid en Dirk Mulder, de directeur van Westerbork, hield een boeiend betoog over zijn relatie met de diverse aspecten van de oorlog. Mevrouw Nieboer werd hierna als eerste geïnterviewd over hoe ze het nieuws over de dood van haar vader en broer, beiden actief in het verzet, had opgenomen en had verwerkt. Daarna was het mijn beurt en tenslotte werd mevrouw Vogel gevraagd hoe zij het ervaren had om komend vanuit Indië onderdak te vinden in Westerbork en daarna een poosje in Hoogezand te wonen.

Het hele gezelschap vertrok hierna naar het monument voor de Joden van Hoogezand die niet uit de oorlog terugkeerden. Bas Kortholt vertelde hier het verhaal van Sam Mozes en zijn vrouw, waarna rabbijn Jacobs een korte toespraak hield die uitliep in een gebed voor de vermoorden. Daarna was er nog een kort informeel bijeenzijn in het gemeentehuis.

In Hoogezand is een fietsroute uitgezet langs 13 punten in de gemeente waar tijdens de oorlog iets bijzonders plaats vond, bijvoorbeeld het neerstorten van een Engels vliegtuig. Op alle locaties staat een bord met daarop in 200 woorden het persoonlijke verhaal van iemand die met die gebeurtenis verbonden is.

**Zo staat bij hotel Faber mijn verhaal, omdat de vrouwen en kinderen daar op 13 april 1945 moesten verzamelen voordat ze langs het kanaal naar de strokartonfabriek van Beukema liepen waar ze geïnterneerd werden.**

Grappig detail: toen Ton en ik in 1994 vanuit Duitsland, waar we sporen hadden gevonden van mijn verblijf daar tussen september 1944 en februari 1945, naar Hoogezand reden om te kijken wat daar nog te vinden zou zijn, dronken we koffie in hotel Faber en informeerden we naar die fabriek en het kanaal. Ze bleken allebei niet meer te bestaan, sporen vonden we dus niet meer. Op de folder van de fietsroute staan oude foto's en op die manier heb ik toch een beeld van hoe het er toen uitgezien moet hebben. Ik weet nu ook hoe we naar die fabriek zijn gelopen. Op de folder staat ook dat er in het interneringskamp negen mensen gestorven zijn, waaronder drie kinderen. Als mijn tante mij niet samen met mijn zusje had meegenomen, had ik het waarschijnlijk ook niet overleefd.

Wat heeft deze dag voor mij betekend?

**Als historicus ben ik blij dat een stukje oorlogs- en bevrijdingsgeschiedenis dat altijd weggemoffeld was nu een plaats heeft gekregen in het verhaal van Hoogezand.**

Dat verhaal is nu completer en meer conform de werkelijkheid.

Ik denk dat het erkenning inhoudt van de zware last die mijn moeder op die dag van de bevrijding van Hoogezand op haar schouders

gelegd werd. Want ze voelde aan dat de haat van de joelende mensen langs de kant van de kant niet meer over zou gaan en haar zou blijven achtervolgen ook al was ze zelf niet schuldig. De erkenning van die last neemt niet de zwaarte van die last weg, maar voor mijn gevoel is er nu toch iets veranderd.

Door alle eigen sores heeft mijn moeder ons als kinderen vaak tekort gedaan zonder dat te willen. Drie weken voor haar dood, toen ze mocht sterven op haar eigen manier en ze zich niet meer 'groot' hoefde te houden, werd ze eindelijk de moeder die we ons hele leven al hadden willen hebben. Toen ging al haar aandacht uit naar óns. Daarmee werd het tekort dat we hadden opgelopen niet ongedaan gemaakt, maar we konden er nu anders tegenaan kijken, de angel werd eruit getrokken.

Op die manier zie ik ook de erkenning van mijn moeders last – en van die van ons als haar kinderen: het verleden kan niet ongedaan worden, maar je kunt er wel anders naar kijken. Mijn zus en broer voelen dat ook zo aan en zo is deze herdenkingsdag voor ons drieën, ook al waren zij niet in Hoogezand aanwezig, heel bijzonder geworden.

Gond Scheffel-Baars

Geachte mevrouw Scheffel-Baars,

Ik woon in Australië, niet ver van Brisbane. Ik ontvang geregeld de nieuwsbrieven van werkgroep Herkenning. Het is interessant te lezen dat nog vele mensen een probleem hebben met hun verleden.

Ik ben ook een kind van 'foute' ouders en ik herken vele moeilijkheden en emoties die beschreven worden in hun verhalen van vroeger.

Premier minister Kevin Rudd van Australië heeft "en public" zijn excuses aangeboden aan de aboriginals (stolen generations) die destijds zijn weggehaald uit hun familie en omgeving om door Australiërs opgevoed te worden. (Op internet te lezen: Stolen generations) Gordon Brown van Engeland heeft zijn excuses aangeboden aan de slachtoffers (destijds kinderen), die naar Australië

getransporteerd zijn. Velen zijn niet goed terecht gekomen en slecht behandeld.

Vaak wens ik dan dat de Nederlandse regering hun excuses aanbiedt aan ons. Wij zijn destijds door onze landgenoten slecht behandeld. We mochten nauwelijks bestaan en moesten ons onzichtbaar maken. Ik heb er erg onder geleden en mijn hele leven tot nu toe mee te kampen.

In 2009 was ik in Nederland op bezoek bij mijn zus. We moesten zachtjes over ons verleden praten. We zaten in de tuin vanwege het mooie weer en het was beter dat de burens ons niet zouden horen over dit thema. Nog steeds, in 2010, moeten we op onze hoede zijn.

In Australië ben ik ook voorzichtig met wat ik zeg. Oudere Nederlanders praten graag over de oorlog. Zelf ben ik 72 jaar en ik houd me van de domme.

Het wordt tijd dat de regering iets doet, zodat we ons vrijer kunnen voelen.

Kinderen van 'foute' ouders kunnen eindeloos praten over het verleden, maar dat maakt ons niet vrij.

Ik zie alleen een oplossing: "een excuus van de Nederlandse regering".

Anders tellen we niet mee "zolang we nog leven".

Mientje van Holland (pseudoniem)



## Een Duitse journaliste over haar FOUTE vader.

Onlangs trof ik bij de Slegte van de schrijfster en journaliste Ute Scheub haar boek: HET VALSE LEVEN, over het nazi-verleden van mijn vader. Uitgegeven in Duitsland, en vertaald in Nederland, in 2006.

Weer een boek waarin de vader afgebrand wordt, dacht ik bij het doorbladeren. Sinds ik in de 80-jaren begon te lezen over het nationaal-socialisme, en later toen ik boeken van lotgenoten las, heb ik moeite met het vanzelfsprekende veroordelen van de keuze van N.S.B'ers, en met hun schuldig-verklaring. Die moeite zal wel begonnen zijn in mijn kinderjaren, toen ik als 8-jarige in juni 1945 - na een verblijf als vluchteling in Duitsland - terugkwam in Nederland.

Ik heb het boek van Ute Scheub gekocht. Met grote gulzigheid begon ik te lezen. Want ik wilde nu eens met aandacht onderzoeken wát de vader verweten wordt, wát heeft hij allemaal voor slechts gedaan, volgens de dochter. Eigenlijk ALLES.

De man heeft in 1969, op 56-jarige leeftijd, in het openbaar zelfmoord gepleegd. De dochter was toen 13 jaar. 35 jaar later vindt zij op de zolder van het ouderlijk huis een doos

met nagelaten papieren van de vader. Met behulp daarvan, en gesprekken met moeder en drie oudere broers, en eigen herinneringen reconstrueert zij het leven van haar vader. Ze plaatst dat leven ook in de historische Duitse context van die jaren.



Het boek roept bij mij erg veel emoties op. De vader wordt zó zwart gemaakt! Langzamerhand ga ik me daarna realiseren hoe onnoemelijk belast de dochter blijkbaar is. Waarmee, waardoor, ik weet het niet. Over mezelf ga ik vermoeden hoe ondragelijk voor mij als kind, na de oorlog, het kwaadspreken over NSB'ers, SS'ers en Duitsers is geweest. En dat ik toen ben gaan geloven dat IK slecht ben. Ik wilde niet slecht zijn, ik wilde niet weten dat ik zo over mezelf dacht. Aan de hand van een aantal citaten, wil ik nu een indruk geven hoe de schrijfster haar vader zwart maakt, dan wel verwijten maakt.

...opeens valt mijn blik op een gelige enveloppe....Duidelijk door mijn vader, ik ken dit verbeterd handschrift, dit verkrampte handschrift, dat zich er niet om bekommerde of iemand het kon lezen...pg 10.

Zijn psyche veranderde na de oorlog steeds meer in een bunker. Hij was altijd al een introverte man geweest, maar nu trok hij een onbeklimbare betonnen muur op en maakte die van jaar tot jaar dikker. Zijn ogen werden schietgaten. Zijn neus snoof verdoemenis en verraad. Zijn mond vulde hij met zwijgen - of met cynisme. Zelfs zijn handschrift veranderde, het werd steeds onleesbaarder en schuiner, dook weg. Hij maakte zich onbenaderbaar. Onaantastbaar. Onbestraffbaar. Diep in zijn binnenste, zo voelde ik het als jong meisje en zo voel ik het nu nog, lag een gifcapsule, die iedere binnendringer bij de lichtste aanraking doodde. pg 150.

Zijn persoon is me altijd uitermate pijnlijk geweest, je kon je niet met hem vertonen. Andere vaders gingen met hun dochter zwemmen of tafeltennissen, en zulke vaders legden hun dochter uit hoe de wereld in elkaar zat.....Ik kon alleen maar verlegen melden dat de mijne in de universiteitsapotheek werkte. Als hij daar niet zwoegde, dan deed hij het wel in de tuin, en als het niet in de tuin was, dan aan het schrijfbureau, hij schreef onbegrijpelijke referaten over Jezus en soldatengeloof, of hij reisde naar rare bijeenkomsten met merkwaardige lieden, die dweepten met het verleden, of met het Duits-zijn, of met vrije kerken. pg 26/27

Mensen die het leven aankonden, die in een gelukkige relatie stonden tot andere mensen, waren voor hem 'oppervlakkige praatjesmakers'. Hij was goed, hij had diepgang, hij leed onder het leven, en de anderen waren slecht, goedkoop, verdorven.....pg 68/69.



Het voortgedrevene en opgejaagde, dat hij zijn leven lang had was een afspiegeling van het basisconflict, namelijk dat hij eisen die de buitenwereld aan hem stelde tot de zijne had gemaakt zonder dat hij daaraan kon voldoen. pg 71/72.

Waarom had mijn vader met zijn laatste woorden zijn 'kameraden van de SS' gegroet? Mijn moeder kon...alleen maar vertellen dat ze de motieven van haar man niet kende. Maar dat hij altijd in het nationaal-socialisme als idee was blijven geloven. Helaas. Tot haar allergrootste leedwezen. pg 19.

Mijn vader is de verstikkingsdood gestorven. Hij is gestikt in zijn zwijgen. pg 41.

Het waren in zijn ziel begraven liggende, nooit toegegeven, nooit verwoorde schuldgevoelens. Misschien was het in zijn leven heel anders gelopen als hij over al die dingen had gepraat, over wat hij aan oorlogsgruwelen in Afrika en Italië had meegemaakt en over zijn eigen aandeel daarin. En als er iemand naar hem geluisterd had die iets van de zielennoed van een nationaal-socialistische dader begreep. pg 44.

Er bestond geen twijfel, er bestond geen tegenspraak, we leefden in de mooiste harmonie, één met de kameraden, geborgen in de gemeenschap. "Jij bent niets, je volk is alles", dat was het.....Zo zal het ook voor mijn vader in het Derde Rijk zijn geweest en voor vele anderen die zich zwak en klein voelden....pg 81.

'Wij hebben geleerd bevelen op te volgen zonder naar het waarom te vragen (...) We hadden net zo goed kunnen deserteren zoals veel van onze Italianen, maar we deden het niet.(sic!) Wij waren nu eenmaal Duitsers. Het was de zaak van het eigen hart, het " bevel van het geweten", het plichtsgevoel, wat ons tegenhield. ....Wij waren kleine leden in een groot geheel (...)'! Mijn vader, het kleine lid in een groot geheel. Ik stel me dat plastisch voor en moet lachen.Wat een verraderlijk oedipale taal. In zijn woordenschat stond het grote geheel gelijk met moeder, natie, Germania. pg 158.

( de dochter) In 1931.....zat Manfred Augst al bij de SA en de NSDAP....Als jongen van 18.....marcheerde hij, de gelederen strak gesloten, met zijn kameraden door de straten. Heeft hij communisten in elkaar geslagen? Opgeroepen joodse winkels te boycotten? Joden aangevallen? Een voorman van de SA gaf ...het getuigenis van hem dat hij een 'voorbeeldige SA-man' was geweest en dat hij 'een goed karakter' had. Iemand die braaf thuis zat en zich aan de wetten van de gehate 'jodenrepubliek' hield werd niet als 'voorbeeldig' gezien. pg 83/84.

(de vader aan het woord)Wat mij bevrediging gaf, dat was de SA-dienst. Dienen bij de SA bezag ik met de ogen van iemand die in de traditionele evangelische vroomheid was opgevoed: geen dank verwachtend, maar in dankbaarheid de kameraadschap aanvaardend, zonder al te ver door te vragen naar de consequenties en naar het waarom. Je pakte de narigheid van degenen om je heen bijeen met de narigheid die je zelf had en droeg het samen, en je was daarbij op de een of andere manier gelukkig, zonder het allemaal exact onder woorden te kunnen brengen.pg 84.

Met 1933 was er 'veel anders geworden', schreef mijn vader in zijn afscheidsbrief. 'De tot dan toe geldende collectieve taak bestond voor een groot deel niet meer en de nieuwe eigen taak was nog niet zichtbaar. Het was een tijd van zoeken.....'

(de dochter) een tijd van zoeken. Altijd was hij op zoek, zocht hij naar wat de gevoelloosheid en het onvermogen te voelen in zijn binnenste kon opvullen, en met hem zochten miljoenen nazi-aanhangers en nazi-meelopers.....pg 85.

(de dochter)...een feestprogramma ter gelegenheid van de 10de Gouwdag, op 1 juni 1935 in Weimar en Erfurt, waaraan hij blijkbaar heeft deelgenomen....Op de Gouwdag trok de SS door de straten, met vlaggen en vaandels, en baande zich met slaande trom een weg. Ik probeer me voor te stellen hoe hij meemarcheert, in zijn SS-uniform, zijn laarzen knallen op het plaveisel, in de pas met de anderen. Juichende meisjes langs de kant, blijde moeders tillen hun helblonde kinderen hoog op, en steeds weer het losbarstende 'Heil' van zijn kameraden, en nogmaals 'Heil'. Hij voelt zich geweldig, machtig, onoverwinnelijk, als bevrijd van alle opgelegde dwang en wetten, hij rekt zijn ledematen, zijn arm, die vult zich met bloed, arisch bloed van de beste kwaliteit, hij schreeuwt van extase, dat is mooier dan met welk meisje ook, duizend armen strekken zich in een orgiastische daad van vereniging, duizend monden openen zich in overgave, allen versmelten tot één enkel volkslichaam, één volk, één Rijk, één Führer! Heil! Heil! Heil! pg.90.

Achteraf. Het is al weer enige tijd geleden dat ik deze citaten koos om zichtbaar te maken hoe verwijtend, afwijzend en veroordelend de schrijfster over haar vader spreekt. Ik merk nu dat ik door de keuze van citaten blijkbaar geprobeerd heb een vader die ik niet zou veroordelen, er door heen te laten schemeren.

Dineke Swart, Groningen.



Wat ik ook nog wil vermelden is dat deze vader niet toegelaten is tot de Waffen-SS. Hij vocht bij de Wehrmacht. De SS waarvan in de citaten sprake is, is misschien een organisatie die meer vergelijkbaar is met de Germaanse SS in Nederland tijdens de bezetting.

### **Oproep gespreksgroep** (voor mensen geboren voor 1950)

Afgelopen april is er een landelijke gespreksgroep begonnen voor geboren na 1950.

Graag willen wij ook mensen die voor, tijdens of na de oorlog (maar voor 1950) geboren zijn de gelegenheid bieden om een landelijke gespreks(lotgenoten)groep bij te wonen. Regionaal blijkt dit niet meer te verwezenlijken te zijn vanwege te weinig opgave per regio. Toch denken we dat er nog wel behoefte bestaat bij mensen om met elkaar in gesprek te komen en ervaringen en gevoelens te delen.

Wellicht bent u hier in geïnteresseerd. Wij willen dan een mogelijkheid zoeken in het midden van het land. Enkele mensen uit verschillende delen van het land hebben al van hun belangstelling blijk gegeven. Wanneer u denkt dat dit ook iets voor u zou zijn, geeft u zich hiervoor dan op bij het secretariaat van Herkenning. Bij voldoende deelname willen wij dan zo snel mogelijk in het najaar zo'n groep proberen te verwezenlijken.

## HOE ERVARINGEN ONZE WAARNEMING BEINVLOEDEN

Bij een van de eerste lessen in de theorie van de geschiedwetenschap werd ons geleerd

**dat een onderzoeker altijd zijn eigen persoon in zijn studie meeneemt hoezeer hij er ook naar zal streven om zijn onderzoek zo objectief mogelijk te verrichten.**

Bij de keuze van de bronnen die hij gebruiken wil, bij de keuze van de gegevens uit dat materiaal en de interpretatie die hij eraan zal geven spelen zijn afkomst, opvoeding, sociale klasse en culturele context, maar ook zijn politieke of religieuze overtuiging een (grote) rol. Het is naïef, arrogant of boosaardig te veronderstellen dat alleen een andere onderzoeker 'in de empirie bewijzen zoekt voor een levensbeschouwing die hij al had' en een 'vooringenomen werkwijze' heeft die 'haaks staat op de manier waarop een integer wetenschapper te werk gaat'. Toch doet Jolande Withuis die veronderstelling wel ten aanzien van Chris van der Heijden in haar column in het Historisch Nieuwsblad van mei 2010 en plaatst zichzelf als het ware boven de beïnvloeding die al ons menselijk waarnemen (zien, horen, lezen) kleurt, niet alleen die van de wetenschapper.

Als je als kind een lieve tante Truus hebt gehad of een sympathieke buurman Kees, dan zullen alle mensen die Truus of Kees heten en die je in je latere leven tegenkomt ervan profiteren dat de namen Truus en Kees in jouw ervaring een positieve lading hebben. Waren ze niet aardig, dan is dat jammer voor alle mensen met die naam, omdat je je als je hen ontmoet eerst moet ontdoen van de negatieve associatie die alleen die naam al bij je oproept.

Toen Dineke Swart mij haar bespreking van het boek van Ute Scheub over haar vader toestuurde, interpreteerde ik de citaten die ze gekozen had uit het boek van Ute op een heel andere manier dan zij. Door er met elkaar over te praten werd mij duidelijk waarom ik 'de kant van Ute' koos en haar recht om haar vader te zien zoals ze hem heeft beschreven prioriteit gaf boven mijn of Dineke's interpretatie. Die houding kwam niet uit de lucht vallen: toen ik mijn autobiografie

schreef vond mijn zus dat ik mijn vader veel te zwart had afgeschilderd, maar een recensent vond dat ik hem veel te mild beoordeeld had. Toen heb ik besloten dat ik voortaan over mijn vader zou spreken en schrijven zoals ik hem waarneem en dan maar op de koop toe zou nemen dat mensen me daarop aanspreken of zelfs aanvallen.

**Ik las de citaten en Dineke's bespreking gekleurd door mijn eigen levenservaringen, zoals Ute haar vader beschreef vanuit haar situatie en Dineke het boek las vanuit haar gevoelens en ervaringen.**

Ik vond dat Dineke te weinig ruimte liet voor Ute's kijk op de zaak, maar Dineke wees mij er op dat ik op mijn beurt weer te weinig ruimte aan haar mening liet. Zo ingewikkeld zit het dus in elkaar!

In de uitzending van Tijd voor Max waarin Jeanne Diele sprak over de ervaringen van KFO werd ze onderbroken door de prominente Nederlander die in dat programma te gast was, Tonny Eyck. Jeanne vertelde over de uitsluiting van veel KFO, waarop hij vertelde dat hij gewoon met NSB-kinderen had mogen spelen. Zijn uitspraak leek de uitspraken van Jeanne onderuit te halen in de trant van: zo erg kan het niet geweest zijn, want wij... De situatie had in evenwicht kunnen blijven als hij had toegevoegd: 'Wat naar voor al die kinderen, gelukkig werd ons niet verboden om met hen te spelen.' Of als een van de presentatoren die twee verschillende ervaringen naast elkaar had gezet. Dat gebeurde nu niet en dat is jammer – maar vanaf de bank voor de televisie is natuurlijk makkelijk aan te geven hoe ze de situatie hadden moeten opvangen!

Emotionele en feitelijke argumenten lopen in een gesprek vaak door elkaar heen. In een uitzending van Paul Witteman, jaren geleden, was de geneticus professor Hans Galjaard te gast. Ze spraken over de hongersnoden in Afrika en Galjaard zei dat de verwachting was dat er in de komende jaren nog duizenden mensen zouden omkomen, zelfs als de rijke landen alles op alles zouden zetten om hen te redden. Paul Witteman interrumpeerde: 'En vindt u dat niet erg?' waarop Galjaard hem antwoordde dat het in zijn betoog ging om wat op grond



van prognoses waarschijnlijk zou gebeuren ondanks alle steun en zorg. Uiteraard ging het hem aan het hart dat nog zovelen van honger zouden omkomen, maar daar ging het gesprek niet over.

Vanuit onze ervaringen kunnen we ook gemakkelijk tot generalisaties komen waarbij we onze ervaring, meestal onbewust, als norm nemen.

Als je eigen vader een aardige man was, die voor de oorlog al lid was van de NSB en tijdens de oorlog het lidmaatschap ook weer opgezegd heeft, een man die geen antisemiet was, dan kun je over hem spreken als een brave NSB'er, maar dat houdt dan niet in dat alle NSB'ers zo braaf waren.

Als je vader meegedaan heeft aan razzia's of Joden voor geld heeft aangegeven, dan is het waarschijnlijk moeilijk om te beseffen dat er NSB'ers waren die nauwelijks iets te verwijten valt buiten hun lidmaatschap van de partij.

Als je vader al voor de oorlog lid geworden is van de partij, toen dat nog niet verboden was, kun je met recht boos zijn over het feit dat die aanmelding achteraf bij wetgeving strafbaar gesteld werd. Maar als je vader pas tijdens de oorlog lid werd, weliswaar toen ook geen verboden handeling, vind je het niet onterecht dat hem dat lidmaatschap werd aangerekend; omdat hij eigenlijk wel had kunnen bedenken dat als de Duitsers de oorlog zouden verliezen het lidmaatschap van de door hen als enige toegelaten politieke partij als 'onwenselijk' zou worden beoordeeld en bestraft.

**Als je vader zich aan kwalijke praktijken heeft schuldig gemaakt zul je negatieve uitlatingen over hem niet ervaren als zwart maken, maar als het terecht benoemen van kwaad als kwaad.**

Maar dat is ook weer afhankelijk van je persoonlijke relatie met hem. Is hij als vader een goede, aardige vader geweest, dan zul je met je verstand het ermee eens kunnen zijn dat hij negatief beoordeeld wordt, maar emotioneel niet.



Professor Dan Bar-On heeft in zijn onderzoek in Duitsland (1985-1987) veel aandacht besteed aan dit conflict tussen verstand en gevoel voor zowel de kinderen

van Nazi's als die van collaborateurs. Hij zag hoe moeilijk het is om die twee kanten van de vader waar te nemen en te accepteren.

**Doordat het verschil tussen die twee kanten vaak groot was, 'kozen' kinderen voor één kant: de goede vader óf de man die de verkeerde politieke beslissing nam of zich aan kwalijke praktijken schuldig maakte.**

Bar-On stelde dat velen pas na een lang verwerkingsproces in staat zijn de spanning uit te houden tussen die twee verschillende beelden van hun vader. In ons eigen gezin 'koos' mijn zus voor de goede vader en wilde over zijn negatieve kanten niets horen, ik 'koos' voor de negatieve kanten en zag niks goeds in hem. Misschien is het makkelijker om vanuit een negatief beeld op zoek te gaan naar goede kanten dan andersom.

Soms beland je in een dilemma waarin je twee verschillende opties niet naast elkaar kan handhaven en waarin je een van de twee zult moeten kiezen. Mijn zus wilde indertijd dat ik rekening hield met haar gevoelens ten opzichte van mijn vader en vroeg me mijn boek niet te publiceren. Mijn boek ging over de verwerking van het verleden, over mijn pijn en gevoelens. Ik kon niet én rekening houden met de gevoelens van mijn zus én met die van mij. Ik liet het boek uitgeven en jaren later, zeker nadat mijn zus in therapie geweest was, kon ze rechtvaardigen wat ik over hem geschreven had. Daar prijzen we ons gelukkig mee, want in veel families komt het in een dergelijk geval tot een breuk die niet meer hersteld wordt.

Waarnemen, lezen, horen, zien vanuit je eigen ervaring, interpreteren op grond van je eigen levensverhaal en –ervaring, het hoort bij het mens-zijn; maar wil je met elkaar verder kunnen komen en echt communiceren, dan is het nodig om te zien hoezeer je door die ervaring beïnvloed en vaak beperkt wordt. Je daarvan bewust zijn leert je het voorlopige en relatieve van je eigen waarnemen in te zien en behoedt je voor voorbarige of ondoordachte generalisaties. En het is belangrijk om elkaar op blinde vlekken te wijzen.

Met dank aan Dineke!

Gonda Scheffel-Baars

## Verslag Historisch Café: “Het Geheim van de NSB”

*Tijdens het maandelijks terugkerende Amsterdamse Historisch Café werd op 8 april j.l. in samenwerking met het Academisch-Cultureel Centrum Spui 25 en de Atheneumboekhandel een Historisch Café over de NSB georganiseerd.*

**E**lke maand komt in het Historisch Café een scala aan onderwerpen uit de geschiedenis aan de orde. Van de Oudheid tot het heden, van Nederland tot India, over de democratisering op de Balkan dan wel het opgraven van bommen uit de Tweede Wereldoorlog. Het programma bestaat meestal uit een column, een interview en een debat. Het publiek kan niet alleen deelnemen aan het interview en debat, maar mag zelf ook onderwerpen inbrengen. De gasten zijn wetenschappers, beleidsmakers, schrijvers en natuurlijk historici.

De gasten op 8 april j.l. waren de historici Bart van der Boom (UL), Robin te Slaa, Edwin Klijn (VU) en Josje Damsma (UVA en NIOD). Zij werden na elkaar geïnterviewd door verschillende leden van de redactie van het Historisch Café. Na afloop volgde een discussie met de vier gasten en het publiek.



Bart van der Boom werd als eerste geïnterviewd. Hij beantwoordde vragen die te maken hadden met het ontstaan van het fascisme, de aantrekkingskracht van het fascisme en met de vraag van welke mythen het fascisme gebruik maakte.

**Uit zijn antwoorden werd onder meer duidelijk dat het fascisme in Europa was ontstaan aan het begin van de twintigste eeuw, alléén in die landen waar een liberale democratie gevestigd was.**

Zodra de bevolking ging twijfelen aan de werking van de democratie (de volledige democratie bestond in Nederland nog maar sinds 1922 ZM) en grote delen van de bevolking hun onvrede kenbaar maakten, kreeg fascisme een kans. In tegenstelling tot de liberale democratie wist juist het fascisme goed om te gaan met massapolitiek. “Het fascisme pretendeert dat het zeer democratisch is en veel beter de wil van het volk weet vorm te geven.”

**Het fascisme belooft veel meer dan alleen maar een andere politiek, het diende als een politiek geloof voor een beter leven (charismatische politieke stroming).**

Veel mensen werden geen lid uit opportunisme zoals vaak werd beweerd, ze werden lid uit pure overtuiging.\* Van der Boom liet zien wat de mensen zich bij de NSB voorstelden: een nieuwe glorieperiode beleven zodra de wedergeboorte vorm krijgt. Hij noemde het een simpel soort motivatie. “Het land wordt verkwanseld door opportunistische politici. Eindelijk hebben we een leider die het beste met het land voor heeft.” Tot slot verklaarde hij waarom fascisme uiteindelijk nooit levensvatbaar zou blijken te zijn. Net als in Duitsland en Italië bleef het primaat bij de politiek liggen. Leaders van het fascisme hebben geen verstand van de economie. Zijn conclusie was: het was dus niet zo vreemd dat mensen in het fascisme geloofden. Alleen door de Tweede Wereldoorlog heeft fascisme zo'n negatieve betekenis gekregen. Tegelijkertijd zie je dat juist door diezelfde oorlog de democratie onomstreden wordt.

Aan Robin te Slaa en Edwin Klijn, auteurs van het eerste deel van *DE NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaalsocialistische Beweging, 1931-1935* werd gevraagd naar de motieven voor het schrijven van hun boek. Ze vertelden dat hun vraagstelling was: welk beeld wilde de NSB van zichzelf naar buiten uitdragen. Tijdens hun speurtocht op het NIOD kwamen ze zoveel materiaal tegen waarmee nog nooit iets was gedaan, dat er in totaal drie dikke delen zullen gaan verschijnen. Verder werd er over de bekende punten gesproken. Was de persoon Mussert een saaie of een degelijke man? Was 8% NSB-verkiezingswinst veel of juist weinig? Was de NSB wel of geen on-Nederlandse beweging en was de NSB wel of geen radicale beweging?

**Tot slot werd gesproken over de vraag in hoeverre je fascisme al of niet een ideologie kunt noemen.**

Volgens de auteurs was er wel degelijk nagedacht over de toekomstige maatschappij en lagen er uitgewerkte ideeën. Alleen was het niet eenvoudig om precies duidelijk te maken wat deze ideeën nu precies inhielden (vandaar de 900 blz. van het eerste deel).



Tot slot werd Josje Damsma geïnterviewd over haar boek *Hier woont een NSB'er. Nationaal-Socialisten in bezet Amsterdam*. Dat gebeurde helaas op een lacherige manier, die onterecht de indruk wekte dat het hier om een leuk onderwerp ging. De openingsvraag zette meteen de toon: Stonden de NSB'ers met vlaggetjes langs de weg toen de Duitsers op 10 mei 1940 binnenvielen? Damsma antwoordde dat dankzij het bestaan van namenlijsten van NSB'ers, de meesten direct na de invasie op 10 mei 1940 gevangen genomen waren. Verder vertelde ze over grote aantallen nieuwe leden, de zgn. meikevers, die lid werden, hoe je leven veranderde als je je aansloot bij de NSB, het speciale NSB-café op het Spui (nr. 28), waar NSB'ers in Amsterdam woonden (Rivierenbuurt) en waarom het leuk was bij de NSB, ook voor vrouwen (de zgn. breiclubjes), en wat je allemaal kon leren bij de NSB.

**Van der Boom merkte hierbij nog op dat het grootste deel van het ledenbestand van de NSB tijdens de bezetting uit heel andere mensen bestond dan in de jaren dertig.**

Na de pauze werden er een paar vragen gesteld die voor dit verslag niet zo relevant zijn. Ik had nogal wat gemengde gevoelens na afloop. Was ik hier speciaal voor naar Amsterdam gereisd, was dit niet zonde van mijn energie en tijd? Hoeveel nieuwe zaken had ik als historicus gehoord? Eigenlijk geen. De zaal was vol, veel mensen van middelbare leeftijd en ouder. Ik vroeg me af of een dergelijke bijeenkomst

geschikt zou zijn voor leden van de Werkgroep Herkenning? Mijn antwoord is: ja, mits..... Mits je als lid nog niet zoveel over het fascisme in het algemeen of de NSB in het bijzonder, hebt gelezen. Het kan een goede gelegenheid zijn om specifieke vragen te stellen over een nieuwe publicatie die je net gelezen hebt. Als dat niet het geval is kun je beter met een (informatief) boek thuis blijven zitten lezen.

Zonneke Matthée

\*Dat bleek ook uit mijn onderzoek naar de motieven voor het lidmaatschap van vrouwelijke NSB-leden. Zie: *Voor volk en Vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948* (2007).

Bart van der Boom, *Kees van Geelkerken, de rechterhand van Mussert* (1990), *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland* (2003), onderzoek naar gewone Nederlanders en de Holocaust.

Robin te Slaa, Edwin Klijn, *De NSB in Nederland* (2010).

Josje Damsma, *Hier woont een NSB'er. Nationaal-Socialisten in bezet Amsterdam* (2010).

## OVERHEIDSBSLISSINGEN: IN WIENS BELANG?

*Bij de presentatie van het boek van Ismee zei zij, dat de Nederlandse overheid maatregelen nam om voor onverzorgd achtergebleven kinderen van NSB'ers opvang te verzorgen, maar dat dit besluit niet door altruïsme was ingegeven. De autoriteiten wilden voorkomen dat deze kinderen verbitterd of verwilderd raakten en daardoor een probleem voor de samenleving zouden gaan vormen. Niet het belang van de kinderen stond voorop, maar het belang van de regeerders en de samenleving.*

*Hoe werden in andere landen besluiten ten aanzien van kinderen getroffen en kunnen gegevens over de gang van zaken elders de situatie in Nederland in een grotere context plaatsen? In het boek 'Children: the invisible victims of war' geeft Stephen Davies in een van de hoofdstukken zijn visie op het besluit van de Britse regering kinderen op grote schaal vanuit de steden naar het platteland te evacueren.*

Evacuatie op grote schaal is een enorme logistieke onderneming, die goed gepland moet zijn, wil het niet tot chaotische toestanden leiden: run op beschikbare treinen, opstoppingen op wegen.

**Het betekent een investering in energie die niet voor andere doeleinden gebruikt kan worden. Dus: bezint eer ge begint.**

Er zijn verschillende redenen te noemen die deze grote investering in energie en tijd rechtvaardigen. Het is voor soldaten moeilijker om te strijden als zij dit temidden van burgerbevolking moeten doen en zij kunnen zich beter op hun gevechtstaak richten als zij weten dat hun familie in veiligheid is.

De Britse overheid was ervan overtuigd dat de steden in de komende oorlog onder vuur zouden komen te liggen en men vreesde gifgasaanvallen op de burgerbevolking. Men was bang – mooi voorbeeld van klassevoordeel! - dat de 'licht ontvlambare' arbeidersbevolking in de steden in paniek zou raken, tot geweld en plundering zou overgaan en misschien de medische zorg met hun vragen om mentale hulp zou overbelasten.



De massa-evacuatie van (vooral) onbegeleide kinderen was goed voorbereid, geen enkel kind stierf onderweg of raakte gewond, ieder bereikte een plaats op het platteland. Een succes voor de administratie en de logistiek. Eind goed, al goed?

Nee, want aan emotionele en psychische problemen ten gevolge van de evacuatie had niemand gedacht. Veel kinderen werden diep beïnvloed door de evacuatie en kijken dus heel anders aan tegen dit 'succes'. De centrale overheid had de zaakjes goed in orde, maar had teveel overgelaten aan de plaatselijke autoriteiten die vaak pas heel laat op de hoogte werden gesteld en de faciliteiten misten om de kinderen goed op te vangen. Financiële ondersteuning ontvingen zij ook niet. Hoe het met de kinderen ging hing van het toeval af. Hadden ze de bijeenkomst in de hal van het gemeentehuis of een school doorstaan, waarbij dorpsbewoners kinderen kwamen 'uitzoeken' – net als vroeger op de slavenmarkten - en waarbij sommige kinderen dus gewoon 'overbleven', dan hing het van het gezin af of het verblijf als positief of negatief ervaren werd door het 'pleegkind'. Sommige kinderen troffen mensen die hen vol liefde ontvingen en tiptop verzorgden, anderen werden uitgebuit, mishandeld of misbruikt. Sommige kinderen kwamen uit liefdevolle gezinnen en troffen een gastgezin waar de emotionele behoeften van kinderen geen urgentie hadden, terwijl kinderen uit kansarme of asociale gezinnen uit de achterbuurten van de stad juist terechtkwamen bij gezinnen uit de middenklasse en ontwikkelingskansen kregen die ze thuis nooit gekregen zouden hebben. Voor hen betekende teruggaan naar huis aan het eind van de oorlog een drama, terug naar de armoede, terug naar huiselijk geweld.

De oudere kinderen hadden vaak door hun ouders de taak opgelegd gekregen om voor de kleinere broertjes en zusjes te zorgen, maar bij de 'verdeling' van de kinderen werd hier geen

rekening mee gehouden.

**Veel oudere kinderen hebben zich een leven lang schuldig gevoeld over 'het verzaken van hun plicht'.**

Ideeën over de emotionele behoeften van kinderen en emotionele verwaarlozing en de gevolgen ervan, hadden nog pas net bekendheid gekregen. Bowlby schreef in 1936 over zijn ervaringen met verwaarloosde kinderen in een tehuis in Noord Londen. Deze kinderen waren al vroeg van hun ouders gescheiden of hadden nauwelijks emotionele contacten met hen. Zij misten een basis, voelden zich onzeker. Daardoor liepen ze een verhoogd risico om afwijkend gedrag te vertonen of in de criminaliteit terecht te komen.

Anna Freud, de dochter van de psychoanalyticus Sigmund Freud, was in 1938 met haar vader in Engeland aangekomen. Tijdens de oorlog ontwikkelde zij in de oorlogscrèches theorieën over en behandelingsmethoden voor kinderen die van hun ouders gescheiden waren. Zij bleef in de lijn van de psychoanalyse, waarbij ouders vaak als *blokkade* voor de vrije ontwikkeling van het kind werden gezien. Bowlby zag het grote belang van hechting tussen ouders en kinderen, hoe ouders in de emotionele behoeften van het kind voorzagen.

**Zij waren geen belemmering, maar juist de voorwaarde voor een goede en gezonde ontwikkeling.**

Tussen de twee psychologische 'scholen' was grote rivaliteit. Uiteindelijk kregen Bowlby's inzichten de overhand, maar pas vele jaren later, na de oorlog dus.

Hoewel de autoriteiten van deze ideeën op de hoogte hadden kunnen zijn – waarschuwingen geschreven door Bowlby om geplaatst te worden in het Britse Medische Tijdschrift en in The Times werden nooit gepubliceerd - hebben andere overwegingen de doorslag gegeven om de evacuatieplannen toch tot uitvoering te brengen. Veel overheidspersonen hadden als kind op een kostschool gezeten, gescheiden

worden van de ouders was 'normaal' in hun families. Iets doen was altijd nog beter dan niets doen, dacht men en de vrees voor duizenden gewonden en doden tengevolge van de bombardementen gaf uiteindelijk de doorslag.

**Veel overheidspersonen hadden hun eigen traumatische ervaringen in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog, of anders van familieleden, waar ze de tijd nog niet voor gehad hadden om die te verwerken.**

Ook verwachtte men dat het een langdurige oorlog kon worden; dan moesten er jongeren zijn die de opgevallende plaatsen aan het front konden innemen.

Kortom: de belangen van het kind speelden een rol in de besluitvorming, men wilde de kinderen in veiligheid brengen, hun levens sparen en het evacuatieprogramma had inderdaad dit positieve resultaat.

**Maar met het emotionele welzijn van de kinderen werd geen rekening gehouden en sommigen hebben een leven lang moeten leven met ervaringen waarin niemand geïnteresseerd was.**

Davies pleit ervoor om tenminste hun verhalen in het algemene verhaal van de oorlog te integreren, zodat hun ervaringen eindelijk de aandacht krijgen die ze verdienen en deze mensen het gevoel krijgen gezien en gehoord te zijn.

Mochten er ooit nog evacuatieën ondernomen moeten worden, dan zullen de autoriteiten rekening moeten houden met de fouten die in het verleden gemaakt zijn. Kinderen moeten bij voorkeur niet van hun ouders gescheiden worden en als dat niet anders kan, zal men de kinderen goed moeten voorbereiden, maar ook de gezinnen waarin deze kinderen opgenomen worden. En na de gezinshereniging zal er psychische en sociale hulp beschikbaar moeten zijn om ouders en kinderen die elkaar in jaren niet gezien hebben en die verschillende ervaringen hebben opgedaan te helpen om weer een samenhangend gezin te worden.

De geschiedenis van de geëvacueerde kinderen laat zien, dat autoriteiten vaak hun eigen belangen hebben die bij besluitvorming prioriteit krijgen boven die van de kinderen. Het verschil tussen de Engelse en de Nederlandse regering is dat de



Engelsen al ruim voor de oorlog hun plannen op papier gingen zetten met het oog op de problemen die zich bij een mogelijk volgende oorlog zouden voordoen.

**De Nederlandse regering in ballingschap ontwierp wel bijzondere maatregelen om collaborateurs te berechten, maar hield geen rekening met de gevolgen van de arrestatie van de ouders voor hun kinderen.**



Er werd pas beleid ontwikkeld toen in de praktijk, eerst in het bevrijde zuiden en later ook in de rest van Nederland, door plaatselijke autoriteiten en particulieren opvang voor de kinderen geregeld was. De Nederlandse regering blikte niet vooruit, maar liep achter de feiten aan. Ismee Tames zegt in haar boek dat in een klein aantal gevallen de moeders uit het interneringskamp werden vrijgelaten om voor hun kinderen te zorgen op grond van de overweging dat het voor kinderen psychisch een slechte zaak was om van hun ouders gescheiden te zijn.

**Het beleid in de kindertehuizen werd verder ingegeven door de opvoedkundige denkbeelden van die tijd en daar zetten wij nu uiteraard onze kritische kanttekeningen bij.**

Dat de Nederlandse overheid de belangen van KFO niet goed behartigd heeft, geen oog had voor de psychische gevolgen voor de kinderen, en de materiële gevolgen van de confiscaties, heeft wellicht maar gedeeltelijk met het denken over 'goed en fout' te maken en veel meer met de behoefte van regeringen om 'rust in de tent' te hebben. Wat niet wegneemt dat op een bepaald moment hardop gezegd moet worden, dat de regering op tal van punten ten opzichte van KFO gefaald heeft. Zoals de Engelse geëvacueerde kinderen dat hebben gedaan, wat hen niet in dank is afgenomen! Kritiek hebben op wat in de ogen van autoriteiten een succes was, of in elk geval niet slecht, maar goed bedoeld, wordt niet gewaardeerd.

## CONFRONTERENDE RELATIE KAMP VUGHT EN OMGEVING

*Op donderdag 20 mei opent in Nationaal Monument Kamp Vught en in het Vughts Historisch Museum het grote, gevarieerde project 'Zichtbare herinneringen...een confrontatie met terreur'. Alle activiteiten in dit kader richten zich op de nog weinig bekende relatie tussen de omwonenden en het concentratiekamp op de Vughtse Heide.*

De inwoners van Vught, 's-Hertogenbosch en andere omliggende gemeenten werden in januari 1943 van de ene op de andere dag geconfronteerd met vervolging en terreur aan de voordeur. Gedurende anderhalf jaar werden duizenden politieke gevangenen en joden naar het kamp in de buurt van de fraaie omgeving van recreatieplas De IJzeren Man gevoerd en vandaar weer gedeporteerd naar andere kampen.

Of je nu wilde of niet: je kreeg er vroeg of laat mee te maken en werd dan voor de eerste simpele keuze gesteld: wegstijgen en negeren of toekijken? En vanuit het toekijken volgde een nieuw dilemma: moest het bij toekijken blijven of kon je iets doen om te helpen? Want duidelijk werd al snel dat het zien van al die haveloze, hopeloze en reddeloze mannen, vrouwen en kinderen de meeste mensen niet in de koude kleren ging zitten.

De bevolking van Vught, Cromvoirt, Den Bosch en andere dorpen werd zo in één klap tot 'omstander'. De vragen en dilemma's waarvoor zij zich gesteld zagen zijn van alle tijden. Wat moet je, geconfronteerd met onrecht en menselijk leed, doen? Wat kun je doen? Hierover gaat het project 'Zichtbare herinneringen'. En natuurlijk over de sporen die deze geschiedenis heeft achtergelaten ter plaatse.

Het Vughts Historisch Museum en Nationaal Monument Kamp Vught staan aan de basis van twee exposities op twee locaties. Deze gaan, samen met buitenpresentaties en een bijzondere 'luisteroute' in op het hierboven vertelde verhaal. In deze exposities is er aandacht voor de verhalen van individuele omwonenden – de vrachtrijder, de stationschef, de Wit-Gele Kruiszuster – en ook voor de

voorwerpen die herinneren aan hun dilemma en de keuze die ze vervolgens maakten. De exposities zijn gratis toegankelijk.

### **Buitenpresentaties**

Op zeven locaties in Vught en omgeving staan voor de duur van dit project meer dan levensgrote 'billboards' met foto's uit de oorlogsjaren opgesteld met ieder hun eigen verhaal van vervolging en terreur, van hulp en wegkijken.

### **Luisterfietstocht**

De twee expositielocaties en de buitenpresentatie worden via een speciale 'luisteroute' met elkaar verbonden. Deelnemers aan de fietstocht (die ook te voet of per auto kan worden afgelegd) krijgen middels een mp3-speler aanwijzingen. Deze geeft extra informatie en laat liedjes horen die speciaal in het kader van dit project werden geschreven. Voor het onderwijs is een speciale 'kijkwijzer' ontwikkeld, die in samenhang met de luisteroute kan worden gebruikt. De luisteroute met routekaart kost € 2,00 (borg € 10,00 voor mp3-speler) of is gratis te downloaden via [www.nmkv.nl](http://www.nmkv.nl).

### **CD 'Wie'**

De muziek voor de luisteroute is afkomstig van de CD *Wie*, die vanaf 20 mei verkrijgbaar is. De CD is ontwikkeld vanwege het 20-jarig bestaan van het herinneringscentrum en bevat 15 Nederlandstalige bijdragen van uiteenlopende artiesten. De CD is ontwikkeld in nauwe samenwerking met Gerard van Maasakkers. Hij schreef eerder twee liederen op verzoek van Nationaal Monument Kamp Vught. Andere artiesten op de CD zijn Tom America, BJ Baartmans, Renee van Balen, Stef Bos, Anneke van Giersbergen, Ernst Jansz en Jimi Bellmartin, Willemijn Smeets, JW Roy, Heddy Lester en Arthur Umbgrove.

### **DVD 'Het Kwaad Buiten'**

De CD wordt aangeboden in combinatie met de indringende documentaire *Het Kwaad Buiten* van filmmaker Joost Seelen. Deze film, met dezelfde thematiek als de tentoonstelling, was op 4 en 6 mei te zien bij de NCRV. Inwoners en arbeiders die in het kamp hebben gewerkt, gaan in deze film in op hun

ervaringen met het kamp en de gevangenen. De documentaire is gedurende de looptijd van de expositie ook te zien in het Vughts Historisch Museum.

### **Nationaal Monument Kamp Vught**

Lunettenlaan 600

5263 NT Vught

073 656 67 64

[www.nmkv.nl](http://www.nmkv.nl)

Entree vrij

### **Vughts Historisch Museum**

Taalstraat 88a

5261 BH Vught

073 6568603

[www.vughtshistorischmuseum.nl](http://www.vughtshistorischmuseum.nl)



## Mogelijkheden tot inzage van dossiers bij het Nationaal Archief

In het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging zijn de justitiële dossiers van de van collaboratie met de Duitse bezetter verdachte Nederlanders ondergebracht.

De toegankelijkheid van de dossiers wordt bepaald door de Archiefwet van 1995.

Bij het Nationaal Archief gelden beperkende voorwaarden voor de inzage van de dossiers. Deze beperking geldt echter alleen als de persoon waarover informatie gezocht wordt in het archief nog in leven is. Is deze echter overleden, dan is het archief in principe voor iedere burger toegankelijk. Het Nationaal Archief wijst geïnteresseerden echter wel op de belangen van de kinderen en familie van de persoon waarover informatie gezocht wordt.

### Adres:

Nationaal Archief  
Prins Willem Alexanderhof 20  
2595 BE Den Haag

### Openingstijden:

dinsdag	9.00 – 21.00 uur
woensdag t/m vrijdag	9.00 – 17.00 uur
zaterdag	9.00 – 13.00 uur



Familieleden van betrokkenen hebben recht op inzage als:

- de desbetreffende is overleden
- de desbetreffende toestemming geeft tot inzage

Als de aanvrager een verklaring van een psychiater of psychotherapeut kan overleggen waarin de hulpverlener duidelijk maakt dat het voor het geestelijk welzijn van de aanvrager onontbeerlijk is dat de gezochte informatie verkregen wordt, kan er informatie gegeven worden door een ambtenaar van het Rijksarchief; de aanvrager kan dan echter niet zelf het dossier inzien.

Voor informatie kan men contact opnemen met het Nationaal Archief (voorheen Rijksarchief):

telefoon: 070 3315444  
fax: 070 3315499  
email: [info@nationaalarchief.nl](mailto:info@nationaalarchief.nl)  
website: [www.nationaalarchief.nl](http://www.nationaalarchief.nl)

Het verzoek tot inzage van een dossier moet schriftelijk worden ingediend bij het volgende adres:

Nationaal Archief  
Secretariaat afd. Publiek  
Prins Willem Alexanderhof 20  
2595 BE Den Haag

In dit verzoek dient voor te komen, moet respectievelijk bijgesloten worden:

- Naam, volledige voornamen, geboortjaar en –plaats van degene naar wie onderzoek wordt gedaan.
- Bewijs van overlijden van deze persoon (uittreksel uit het overlijdensregister, aan te vragen bij de afdeling Burgerzaken van de gemeente waar de persoon is overleden of een kopie van een rouwkaart). Voor een persoon geboren vóór 1909 is dit bewijs van overlijden niet noodzakelijk.

Als de persoon in kwestie niet overleden is dan is een door hem of haar getekende verklaring waarin toestemming verleend wordt noodzakelijk.

Deze verklaring dient vergezeld te gaan van een kopie van een geldig legitimatiebewijs van degene die toestemming geeft.

Bij het verzoek moet de relatie tussen aanvrager en de persoon in kwestie aangeduid worden, er moet een korte motivering gegeven worden van de wens tot inzage, en er moeten zoveel mogelijk relevante gegevens over de betrokkene vermeld worden, zoals naam, eventueel meisjesnaam, de organisatie waar hij/zij tijdens de bezetting lid van was.

Het Ministerie bekijkt of er een dossier over de persoon in kwestie aanwezig is.



Als dat niet zo is, wordt u dat gemeld. Als het wel aanwezig is, stuurt men u een brief met de regels van het inzagerecht. Daarop komt ook het telefoonnummer voor dat u bellen moet voor een afspraak. Meestal ontvangt u na twee tot drie weken antwoord.

Het is niet toegestaan documenten uit het dossier mee te nemen, er mag ook niets gekopieerd worden. U mag wel gegevens overschrijven. Een en ander is bedoeld om niet alleen de privacy van de betrokkene te beschermen maar ook die van de directe verwanten.

## COLOFON

Het Bulletin is een uitgave van de Stichting Werkgroep Herkenning.

Het doel van de Werkgroep is:

- het bevorderen van hulpverlening aan hen die in hun persoonlijk en/of maatschappelijk leven moeilijkheden ondervinden, doordat een of beide (groot)ouder(s) aan de kant van de bezetter stond(en) dan wel tot de bezetter behoorde(n)
- bekendheid geven aan de problematiek van deze groepering

**De Werkgroep is niet verbonden aan enige politieke partij, levensbeschouwelijke stroming of kerkelijk genootschap. De Werkgroep distantieert zich nadrukkelijk van elke vorm van of sympathie voor (neo)fascisme en (neo)nazisme.**

Het Bulletin verschijnt vier keer per jaar. Het volgende nummer verschijnt half september 2010. Kopij hiervoor moet **uiterlijk 13 augustus** in het bezit zijn van de redactie: [scheffelbaars@planet.nl](mailto:scheffelbaars@planet.nl) of Gonda Scheffel-Baars, Nieuwsteeg 12, 4196 AM Tricht.

We stellen het op prijs als u uw bijdragen digitaal aanlevert. Is dat niet mogelijk dan zijn geschreven of getypte bijdragen op papier uiteraard ook welkom.

Niets uit dit nummer mag worden overgenomen anders dan na toestemming van de redactie.

Redactie:  
Cuny Holthuis-Buve  
Gonda Scheffel-Baars

Jaargang 25, nummer 2, juni 2010

